टिप्पणी

11

मृच्छकटिकम्

मृच्छकटिकं संस्कृतनाट्यलेखने रोचकं रङ्गणं च प्रकरणं इति प्रसिद्धम् अस्ति। महाकविः शूद्रकेन दशविधरूपकेषु वर्णितस्य श्प्रकरणस्यश आधारेण तस्य रचना कृता अस्ति। वस्तुतः नाटकलेखनपरम्परायां एतत् प्राकरणम् अस्ति यस्य कथानकं मुख्यकथायाः सह अनेकाः राजनैतिकसामाजिकपरिस्थितयः समाविष्टाः सन्ति।

वर्तमानमञ्चे अपि स्वातन्त्र्यानन्तरं मृच्छकटिकं संस्कृतनाटकेषु सर्वाधिकप्रसिद्धं नाट्यरूपं वर्तते, यत् अन्यभाषासु अपि च उपभाषासु विविधसंस्थाभिः रूपान्तरणं कृत्वा प्रस्तुतं कृतम् अस्ति। संस्कृतनाट्यस्य प्रसिद्धतमस्य नाटकस्य मृच्छकटिकम् प्रकरणस्य विषये अध्ययनं अतीव महत्त्वपूर्णम् अस्ति। अस्मिन् अध्याये वयं प्रकरणस्य लेखकस्य, प्रकरणस्य कथानकस्य च विस्तरेण चर्चां करिष्यामः यतोहि तस्य चर्चां विना संस्कृतनाट्यशास्त्रं सम्पूर्णतया जानामि इति दावान् कर्तुं न शक्यते।

शिक्षणपरिणामाः

अस्य पाठस्य अध्ययनं कृत्वा, भवन्तः-

- शूद्रकस्य विषये ज्ञातव्यम्;
- मृच्छकटिका नाटकस्य विषये जानन्ति;
- मृच्छकटिकस्य कथां ज्ञात्वा;
- मृच्छकटिकानां पात्राणि जानन्ति;

11.1 शूद्रकस्य सामान्यपरिचयः

संस्कृतसाहित्ये कथा-नाट्य-काव्य-क्षेत्रे संस्कृत-विद्वानानां मध्ये शूद्रकस्य नाम सर्वदा परिचितम् अस्ति। हर्षचरितम्, कादम्बरी, कथासरीत्सागर, स्कन्दपुराणः इत्यादिषु अनेकेषु संस्कृतग्रन्थेषु शूद्रकस्य नाम उल्लेखितम् अस्ति। विद्वांसः विविधसंस्कृतसाहित्यस्य अध्ययनेन शूद्रकस्य कालावधिनिर्धारणाय प्रयतन्ते। अन्येषां संस्कृतकविनां इव मृच्छकटीकम् इत्यस्य रचयिता शूद्रकः अपि स्वविषये स्पष्टं सूचनां न दत्तवान। नाटकस्य प्रस्तावनायां शूद्रकेन पूर्वकवि इव स्वस्य वाग्मिता-विद्वत्-विषये सूचना दत्ता अस्ति। शूद्रकः कविः द्विजः आसीत् इति प्रस्तावनायां उक्तम्। सः सुन्दरः सुन्दरः च आसीत्। सः वेदविशेषज्ञः आसीत्। शिवप्रसादात् सः ज्ञानं प्राप्तवान्। शूद्रकः तपस्वी पूर्णतया स्वस्थः सुस्थः। एतदतिरिक्तं कविस्य देशस्य, कालस्य च विषये तस्य प्रस्तावनायां कोऽपि सूचना नास्ति।

विद्वांसः शूद्रकं दक्षिणप्रदेशेन सह सम्बद्धवन्तः। कथायाः आधारेण शूद्रकः उज्जयनीनिवासी आसीत् इति विद्वांसः मन्यन्ते। सः ज्योतिषशास्त्रेषु, धर्मशास्त्रेषु च निपुणः आसीत्। अनृत-कला-चौर्य-विषये अपि तस्य ज्ञानम् आसीत। समाजस्य विभिन्नवर्गाणां व्यापारिणां च विषये सः विस्तृतं विश्लेषणं कृतवान् आसीत् यस्य कारणात् सः लोकज्ञाने अपि अतीव निपुणः आसीत। शूद्रको न प्रासादराजः प्रजाराजः। राज्यकार्येषु सम्बद्धानां कर्मचारिणां अधिकारिणां च दोषान् सः सुविदितः आसीत। शूद्रके साहित्यज्ञानस्य अभावः नासीत। तस्य रचना मृच्छकटिका उच्चगुणवत्तायुक्तः प्रकरणः अस्ति। अस्मिन् प्रकरणे तस्य संस्कृत-प्राकृत-भाषायाः उत्तम-ज्ञानम् अपि प्रदर्शितम् अस्ति। प्राकृतभाषाणां तथा शूद्रकभाषायाः प्रयोगः मृच्छकटिकायां अन्येषु नाटकेषु न दृश्यते।

11.2 मृच्छकटिकायाः सामान्यपरिचयः

यदा मृच्छकटिका रचिता तदा पण्डितानां चर्चाविषयः अभवत। केचन विद्वांसः अस्य रचना ईसापूर्वतृतीयशताब्द्यां, प्रथमशताब्द्यां, ई.पू. तृतीयशतके इति मन्यन्ते, केचन विद्वांसः तु पञ्चमशताब्द्यां स्थापयन्ति। एवं शूद्रककालावधिविषये पण्डितानां मध्ये बहु असहमतिः अभवत्। कालनिर्णयार्थं विद्वांसः अनेकानि प्रमाणानि प्रदत्तवन्तः ये यथा-

- विद्वांसः नाटककारस्य भासस्य समयं पञ्चमशताब्दी ई.पू. भासः 'दरिद्राचारुदत्त' इति चतुष्टयात्मकं नाटकमपि लिखितवान् यत् अपूर्णम् अस्ति। शूद्रकस्य नाटके दश अङ्काः सन्ति तथा च प्रथमचतुर्णां कृत्येषु एषा एव कथा अस्ति या भासस्य श्दरिद्राचारुदत्तश इति नाटके प्राप्यते। एवं शूद्रकः भासापरः नाटककारः इति स्पष्टं भवति।

- आचार्यवरारुचिना दत्ताः प्राकृतभाषायाः व्याकरणनियमाः अपि तस्मिन् प्रवर्तन्ते। तेषां नियमानाम् आधारेण मृच्छकटिकायाः भाषा अतीव समाना अस्ति। वरारुचिकालः खीष्टात् ३०० वर्षपूर्वं मन्यते एवं शूद्रकस्य कालः ३०० ई.पू.।

टिप्पणी

- आचार्य वामनः यस्य कालः ८०० ई. अस्ति, तस्य काव्ये शूद्रकस्य उल्लेखः कृतः अस्ति। अनेन अपि स्पष्टं भवति यत् शूद्रकः ८०० क्रि.श.पूर्व जीवितवान् स्यात्।

- वराहमिर्हियस्य समयः ५८९ ई. बृहत्जातक इति ज्योतिषग्रन्थे सः बृहस्पति-अङ्गारकं अर्थात् मंगलं च मित्रं मन्यते, यदा तु मृच्छकटिकस्य नवमे अंकस्य मध्ये तयोः ग्रहयोः शत्रु इति उच्यते अस्मात् स्पष्टं भवति यत् शूद्रकः वराहमिर्हिपुरतः स्थितः आसीत्।

  एवं उपर्युक्तप्रमाणाधारेण शूद्रककालः क्रि.श.षष्ठशताब्दी इति निर्धारितः। सम्भवतः अस्मिन् काले मृच्छकटिका अपि रचिता आसीत्।

पाठगतप्रश्नाः 11.1

1. शूद्रकाः के सन्ति?

2. शूद्रकस्य सृष्टिकालः कः?

3. आचार्यवामनस्य कस्मिन् ग्रन्थे शूद्रकस्य उल्लेखः अस्ति?

4. दरिद्रचरुदत्तः कस्य सृष्टिः?

5. बृहत्जातकं कस्य रचना?

11.3 मृच्छकटिकस्य कथावस्तुः

नाट्यशास्त्रे वर्णितेषु दशरूपेषु मृच्छकटिका एकम्। अस्मिन् प्रकरणे कथानकं कुलम् दश-अङ्केषु विभक्तम् अस्ति। मृच्छकटीका नायकः चारुदत्तोऽतिसद्गुणो ब्राह्मणः दरिद्रः। अस्य नायिका वसन्तसेना सुन्दरी सदाचारिणी। मृच्छकटिकायाः मूलकथा चरुदत्तस्य बसन्तसेनायाः च प्रेमकथां परितः निर्मितयन्यते। अस्मिन् प्रेमकथायां शूद्रकः स्वकल्पनाद्वारा राज्ये नूतनक्रान्तिकायाः अन्यां कथां कुशलतया योजयति। अस्मिन् सम्पूर्णे प्रकरणे वर्णितायां कथायां एकः महत्त्वपूर्णः प्रसंगः अस्ति, यस्य आधारेण अस्य प्रकरणस्य नाम मृच्छकटिकम्- बसन्तसेनः बालस्य मृत्तिकाशकाटस्य अन्तः स्वस्य सुवर्णस्य आभूषणं स्थापयन् इति नामकरणं कृतम् अस्ति।

मृच्छकटिकाख्यानस्य द्वौ भागौ स्तः। प्रथमे भागे चारुदत्तस्य बसन्तसेनस्य च प्रेमकथा अस्ति तथा द्वितीयभागे राजविप्लवस्य आर्यस्य च राज्यप्राप्तेः कथा अस्ति। कस्यचित् प्रकरणस्य कथानकं अलौकिकात् कविस्य कल्पनाया वा उत्पद्यते। अस्य मुख्यं सारं श्रृंगारम् अस्ति। नायकः ब्राह्मणः, मन्त्री वा व्यापारी वा भवितुम् अर्हति यः प्रतिकूलपरिस्थितौ अपि धैर्यवान्, धर्म-धन-कार्य-परायणः च भवितुम् अर्हति। प्रकरणस्य नायिका साधारणः महिला वा दरबारी वा भवति। युक्तिभिः, द्यूतैः, बुद्धिमत्भिः, वञ्चकैः च परिपूर्णः अस्ति। अन्यत् सर्वं नाटकवत् अस्ति। यदि अस्य आधारेण

टिप्पणी

मृच्छकटिकाया: मूल्याङ्कनं कुर्म: तर्हि तस्या: कथा अपि जनानां आश्रिता, कविना कल्पिता च अस्ति। मुख्यतत्त्वं श्रृंगारम्। नायक: चारुदत्त: ब्राह्मण: अस्ति किन्तु दारिर्द्यस्य कारणात् स: धर्म-धन-कर्म-कर्मसु प्रवृत्त: अस्ति। बसन्तसेन: दरबारी कुलस्त्री धूता च। एतयो: द्वयो: अपि नायिका: सन्ति तथा च शूद्रका अतीव कुशलतया तस्मिन् युक्ति:, द्यूतकर्ता, बुद्धि:, वञ्चनं च योजनां कृतवती अस्ति।

अंक:-1

उज्जयनीपुरे चारुदत्तो नाम ब्राह्मण: वसति य: स्वदुर्भाग्येन दरिद्र: जात:। अतीव सुन्दरी प्रसिद्धा च परिगणिका बसन्तसेना अपि अस्मिन् एव नगरे निवसति। बसन्तसेन: चारुदत्तमोहित: प्रिय:। राज्ञ: आवृत: शकार: बसन्तसेनं धनेन प्रलोभयित्वा नियन्त्रयितुम् इच्छति, परन्तु बसन्तसेन: तस्य प्रस्तावम् अङ्गीकुर्वति एव। अन्धकाररात्रौ शकार: बसन्तसेनस्य अनुसरणं करोति, अत: बसन्तसेन: भीत: भूत्वा चारुदत्तस्य गृहे शरणं प्राप्नोति। चोरभयस्य बहानेन सा सर्वान् सुवर्णाभूषणं चारुदत्तेन सह धरोहररूपेण धारयति।

अंक:-2

संवाहक: चारुदत्तस्य वृद्ध: सेवक: अस्ति। द्यूते सर्व धनं नष्टं कृत्वा स: द्यूतकर्तृभ्य: आलम्ब्य बसन्तसेनस्य गृहे निगूहति। बसन्तसेना द्यूतकर्तृभ्य: धनं दत्त्वा तं ऋणात् मुक्तं करोति, परन्तु अपराधात् संवाहक: संसारत्यागं कृत्वा बौद्धभिक्षु: भवति।

अंक:-3

शर्वलकनाम ब्राह्मण: बसन्तसेनस्य दासी मदनिकाया: प्रेम्णा वर्तते। स्वस्य प्रियं मदनिकं दासताया: मुक्तिं कर्तुं शर्वलक: चारुदुत्तस्य गृहं भित्त्वा बसन्तसेनस्य आभूषणं हरति। चारुदत्तस्य पत्नी स्वस्य पतिं जननिन्दाया: उद्धाराय विनिमयरूपेण स्वस्य बहुमूल्यं रत्न-आभूषणं ददाति। विदूषक: माला सह बसन्तसेनस्य गृहं गच्छति।

अंक:-4

शर्वलक: स्वहृतानि आभूषणै: सह बसन्तसेनाम् गच्छति। बसन्तसेन: समग्रपरिस्थितिं ज्ञात्वा आभूषणं रक्षति, मदनिकां च दासत्वात् मुक्तं करोति। शिवलक: स्वस्य प्रियं मदनिकं पत्नीं गृह्णाति। तत: तस्य मित्रस्य आर्यकस्य राज्यबन्दीकरणस्य वार्ता प्राप्यते। स: तत्क्षणमेव रथवानेन सह स्वपत्न्या: बद्धानां गृहं प्रेषयति, स्वयं च आर्ययकं कारागारगृहात् मुक्तुं प्रस्थयति। विदूषक: आभूषणस्य विनिमयरूपेण बसन्तसेनायै धातुहारं ददाति। बसन्तसेना विदूषकं आभूषणानाम् अन्वेषणस्य वार्ता न कथयति, स्वयं च चारुदुत्तं रात्रौ मिलितुं सन्देशं प्रेषयति।

अंक:-5

अस्मिन् अंके वर्षाया: अतीव सुन्दरं वर्णनं दृश्यते। बसन्तसेन: वर्षासिक्तं चारुदत्तस्य गृहं प्राप्य तत्रैव रात्रिं यापयति।

अंक:-6

चारुदत्त: प्रात: जागरणमात्रेण स: एकं उद्यानं गच्छति, बसन्तसेन: तत्र सेनाम् आह्वयितुं स्वस्य रथं प्रेषयति। अत्र चरुदत्तस्य गृहे बसन्तसेन: चरुदत्तस्य पुत्रं मृत्तिकाशकाटेन सह क्रीडितुं स्थाने सुवर्णशकाटस्य आग्रहं कुर्वन् दृश्यते। सा तस्य मृत्तिकाशकाटं स्वर्णभूषणै: पूरयित्वा तस्मात् सुवर्णशकाटं निर्मातुम् याचते। चरुदत्तस्य सन्देशं श्रुत्वा बसन्तसेन: गृहात् बहि: गच्छति परन्तु यदृच्छया तत्र स्थितस्य शकारस्य रथस्य उपरि आरोहति। कारागारात् पलायित: आर्यक: चारुदत्तस्य शून्यरथे निगूहति। रथ: उद्यानं प्रति आरभते। मार्गे चन्दनक: नामक: सैनिक: आर्यकं ज्ञात्वा तस्मै प्रतिरक्षां ददाति, रथं च अग्रे गन्तुं ददाति। अस्मिन् क्रमे चन्दन: अन्येन हवलदारेन वीरकेन सह युद्धं करोति, वीरक: न्यायालयं गच्छति।

अंक:-7

आर्य: उद्याने चारुदत्तं मिलति। चारुदत्त: आर्यस्य रक्षणं दत्त्वा तस्य बन्धनं छित्त्वा स्वरथेन प्रेषयति।

अंक:-8

श्शकाररथे यदृच्छया उपविष्टा बसन्तसेना उद्यानं प्राप्य शकारं पुरत: लभते।श दुष्ट: शकार: बसन्तसेनात् प्रेम्ण: अन्वेषयति। बसन्तसेन: तत् निराकरोति। शकार: क्रुद्ध: सन् तं गले गले। बसन्तसेनं मृतं मत्वा शुष्कपत्रेण आच्छादयित्वा चारुदत्तस्य वधस्य मिथ्या आरोपं कर्तुं न्यायालयं गच्छति। एतस्मिन्नन्तरे बौद्धभिक्षुसञ्चालक: तत्र आगत्य बसन्तसेनं दृष्ट्वा तं पुन: जीवितं करोति। संवाहक: बसन्तसेनं विश्रामार्थं बौद्धमठं प्रति नेति।

अंक:-9

अस्मिन् अंके न्यायालयस्य वर्णनं कृतम् अस्ति। शकारा चारुदुत्तस्य विरुद्धं प्रकरणं दापयति। चारुदत्त इत्युच्यते। स: स्वं निर्दोषं सिद्धयितुं प्रयतते परन्तु अन्तत: चारुदुत्तस्य विरुद्धं अपराध : सिद्ध: भवति तथा च चारुदुत्त् इत्यस्य मृत्युदण्ड: दत्त: भवति।

अंक:-10

चारुदत्तस्य क्रूसेन समय: आगच्छति एव बसन्तसेन: बौद्धभिक्षुणा सह तत्स्थानं प्राप्य सम्पूर्ण आरोपं मिथ्या इति सिद्धयति। सा मृगयाया: दुष्टतां कथयति। आर्यक: अपि मित्रसहायेन राजपालकं हत्वा स्वयं राजा भवति। शकार: दुष्टताया: कारणात् मृत्युदण्डं प्राप्नोति परन्तु

टिप्पणी

चारुदत्तः शकारं क्षमति। राज्ञः अनुज्ञां प्राप्य बसन्तसेनः चारुदत्तस्य पत्नी भवति, अत्र भारतवाक्येन नाटकस्य समाप्तिः भवति।

पाठगतप्रश्नाः 11.2

1. मृच्छकटिकायां कति अँकानि सन्ति?
2. बौद्ध भिक्षुः कः?
3. धूता कः?
4. शर्विलकः कः?
5. कस्मिन् अँके आर्यस्य बन्धनस्य वार्ता प्राप्नुमः?
6. कस्मिन् अँके न्यायालयस्य वर्णनं भवति?

11.4 मृच्छकटिकायां पात्रम्

मृच्छकटिकायां चरुदत्तः, धूता, बसन्तसेनः, शकारः, मैत्रेयः, शर्विलकः, आर्यकः, समवाहकः, मदनिकः, रदानिका च मुख्यभूमिकाः सन्ति। शूद्रकेन पात्रचित्रणे स्वस्य नाट्यविशेषज्ञता दर्शिता अस्ति।

चारुदत्तः

चारुदत्तः मृच्छकटीका नायकः। शास्त्रानुसारं कस्यापि प्रकरणस्य नायकः धीरप्रशान्तः वा राज्ञः मन्त्री वा व्यापारी वा भवितुम् अर्हति। एते सर्वे लक्षणानि चारुदत्ते दृश्यन्ते। तस्य सम्पूर्ण जीवनं विघ्नैः परिपूर्णम् अस्ति। एतत् सर्व कृत्वा अपि सः सर्वदा शान्तः गम्भीरः च तिष्ठति। एवं प्रकारेण सः शान्तः नायकः अस्ति। स्वभावतः चारुदत्तः शूरः, आर्यः, सुन्दरः, यौवनः, कार्यकुशलः, चतुरः, शिष्टः, जनान् स्वं प्रति आकर्षयति च। चारुदत्तः उज्जयनीनगरस्य ब्राह्मणयुवकः अस्ति। सः कार्येण वैश्यः अस्ति। चारुदत्तस्य पूर्वजाः प्रसिद्धाः व्यापारिणः, महतीं धनं सञ्चितवन्तः च आसन्। चारुदत्तस्य हृदयं बहु विशालम् अस्ति। सः तावत् उदारः यत् सः सर्व धनं दीनेभ्यः दत्तवान्। तस्य विशेषः आसीत् यत् सः स्वस्य निकटमित्राणां परिचितानाञ्च दुःखसमये साहाय्यं कर्तु शक्नोति। यावत् तस्य धनं आसीत् तावत् सः कदापि कस्यचित् अपमानं न कृतवान्। कथायां चारुदत्तः दानशीलः नायकः अस्ति।

चारुदत्तः दयालुः स्वभावः अस्ति। सर्वेषां प्रति करुणाभावः तस्य हृदये वर्धमानः एव भवति। नाटके तस्य हृदये स्वभृत्यानां प्रति अपि करुणाभावः अस्ति। तस्य भृत्यः स्वामिन चारुदत्तं प्रति

एतत् भावम् अभिव्यञ्जयन्ति। चारुदत्त: भृत्यानां सुखदु:खं च जानाति तथैवात्मन:। तस्य पशुपक्षिणां प्रति करुणाभावा: अपि सन्ति। उपविष्टानां कपोतानां अपि उड्डीयमानस्य दयां करोति।

चारुदत्तस्य अन्य: महत्त्वपूर्ण: गुण: अस्ति यत् तस्य शरणं गच्छतां रक्षणम्। चारुदत्त: स्वप्राणस्य जोखिमे अपि अन्येषां रक्षणं करोति। दरिद्रत्वेऽपि चारुदत्त: स्वचरित्रस्य विषये अतीव सचेतन: एव तिष्ठति। स: कदापि अन्येषां वञ्चनं न चिन्तयति। स: भिक्षाटनेन जीवितुं स्वीकुर्वति परन्तु स: कदापि अनृतेन वञ्चना च जीवितुं सज्ज: न भवति। परिस्थित्या अनृतं वदति चेदपि तस्य पृष्ठत: मुख्यं प्रेरणा परहितस्य चिन्ता एव। परिगणिकां प्रेम्णा अपि चारुदत्तस्य चरित्रे सद्भावा: दृश्यन्ते। पत्नीं च प्रेम्णा पवित्रं मत्वा आदरं च करोति। स्वभावत: स: कलाप्रेमी अस्ति। तस्य सङ्गीतविषये अपि ज्ञानम् अस्ति। शर्विलकस्य कृतं चोरीं दृष्ट्वा अपि तस्य कलात्मकतां प्रशंसति। स च धार्मिकस्वभाव:। प्रथमे एव कर्मणि चारुदत्त: देवपूजने निरत: दृश्यते। एवं संक्षेपेण वक्तुं शक्यते यत् चारुदत्त: प्रजानां हिताय कर्ता, स: मनुष्येषु श्रेष्ठ:, दयालुताया:, सम्यक् मार्गे गमनस्य च गुणा: तस्य चरित्रे समावेशिता: सन्ति।

बसन्तसेना

मृच्छकटिकायां नायिकाद्वयं भवति- एक: धूता या कुलस्त्री अपर: बसन्तसेना शिष्टा। अस्मिन् प्रकरणे मुख्यतया बसन्तसेनस्य चरित्रस्य चित्रणं कृतम् अस्ति। बसन्तसेना उज्जयिनीनगरस्य समृद्धतम: दरबारी अस्ति। तस्य गृहे पर्याप्तं धनं वर्तते। एकप्रकारेण तस्य गृहं कुबेरस्य गृहसदृशं दृश्यते। बसन्तसेन: अपि शकारेण प्रदत्तं दशसहस्रं सुवर्णमुद्रां निराकृत्य निराकरोति।

बसन्तसेनस्य सौन्दर्यं अद्वितीयम् अस्ति। गणिकत्वेऽपि तस्या: चरित्रं अतीव शुद्धम् अस्ति। चारुदत्तात् पूर्वं सा कदापि कस्मैचित् प्रेम्ण: समर्पणं न कृतवती आसीत्। स: कार्ये सर्वथा उदासीन: अस्ति। धनानुसन्धानं तस्य जीवनस्य उद्देश्यं नास्ति। सा जगति आदरणीयस्य व्यक्तिस्य प्रेम्णि पतित्वा स्वजीवनं पूर्णं कर्तुम् इच्छति। वेश्याजीवनस्य स्थाने सा आर्यगृहिणी भवितुम् इच्छति।

बसन्तसेनस्य अपि अतीव विशालं हृदयम् अस्ति। स्वभावत: सा उदारस्वभाव: अस्ति। यदा संवाहक: स्वशरणम् आगच्छति तदा अज्ञानापि दानेन मुक्तिं कर्तुं हस्ते धारितं सुवर्णं कङ्कणं ददाति, चालकेन एव प्रेषितम् इति। बसन्तसेनस्य चरित्रं बुद्धिमान्-, कलाकुशलं, विद्वान् च स्त्रिया:। सा इशारेण यत् उक्तं तत् सहजतया अवगच्छति। तस्या: हृदयं चारुदत्तपरायणम् अस्ति। चरुदत्तस्य पत्नी धौतस्य प्रति बसन्तसेनस्य व्यवहार: अपि विनय:, प्रशंसा च दर्शयति। धूतस्य अग्रजां पुरत: दृष्ट्वा सा स्वं दासी इति वक्तुं न संकोचयति। बसन्तसेन: चारुदत्तस्य पुत्रं रोहसेनं अपि सर्वात्मना प्रेम करोति। बालस्य सुखं दृष्ट्वा बसन्तसेना स्वस्य सुवर्णस्य आभूषणं उद्धृत्य मृत्तिकाशकाटस्य उपरि स्थापयति यत् तस्य क्रीडनार्थं शकाटं निर्माति। स्नेहपूर्णा इति वक्तुं शक्यते। संक्षेपेण बसन्तसेना शुद्धा, अद्वितीयसौन्दर्यस्य, उदार:, प्रेम्ण: च अस्ति।

शकारः

अस्य प्रकरणस्य प्रतिनायकः शकारः। सः अतीव अभिमानी अस्ति। सः राज्ञा सह स्वसम्बन्धेन गर्वितः अस्ति। यदा न्यायाधीशः नवम-अङ्के स्वस्य प्रकरणस्य श्रवणं न करोति तदा सः धमकी ददाति यत् यदि सः स्वस्य प्रकरणं न शृणोति तर्हि तस्य स्थाने अन्यं न्यायाधीशं नियुक्तं कर्तुं स्वस्य भ्रातरं राजा पलकं प्रार्थयिष्यामि इति लुब्धकः स्वधनेन गर्वम् अनुभवति। सा अपि स्वस्य सौन्दर्यस्य विषये अतीव गर्विता अस्ति। सुन्दरभगिन्याः भ्राता भूत्वा सः आत्मानं अत्यन्तं सुन्दरं मन्यते। शकारः अशिक्षितः अस्ति। कस्मै व्यक्तिं प्रति कीदृशानि वक्तव्यानि इति अपि न जानाति। अस्थिरः हठः कायरः च। तस्य विचाराः क्षणात् क्षणं परिवर्तन्ते एव। तस्य मित्राणि विट् चेट् च तस्य विश्वासं न कुर्वन्ति। अतीव क्रूरः निर्दयः दम्भी च। तस्य क्रूरता तदा दृश्यते यदा सः विट्-चेट्-इत्येतयोः छलं कृत्वा बसन्तसेना-इत्यस्याः एकान्ते गले गत्वा मारयितुं प्रयतते। स्वयं वधेन चरुदुत्तं वधस्य दोषं दातुं प्रयतते। अन्ते शकारस्य चरित्रं तादृशं अवगन्तुं शक्यते यत् सः दुष्टानां खानिः, स्त्रियाः टीसः, निर्दयी, क्रूरः, स्वार्थी च अस्ति। मकर इत्यादयः तत्त्वानि असामाजिकतत्त्वानि सन्ति।

विदूषकः

मृच्छकटिकस्य विदूषकस्य नाम मैत्रेयः। जात्या ब्राह्मणश्चारुदत्तस्य मित्रसहायकः। यदा चारुदत्तः धनिकः आसीत् तदा सः तत्र महता हर्षेण निवसति स्म, परन्तु चारुदत्तस्य दरिद्रत्वे सति भोजनार्थं इतस्ततः भ्रमति स्म, रात्रौ एव स्वसुवर्णं गृहणाति स्म। किन्तु कस्यापि परिस्थितौ चारुदत्तपक्षं न त्यजति। चारुदत्तस्य समृद्धिं सदा प्रार्थयति। मैत्रेयस्य स्वभावः भयङ्करः क्रुद्धः च अस्ति। यदा सः शकारः रदनिकायाः केशान् ग्रहीतुं प्रयतितवान् इति श्रुत्वा क्रुद्धः भूत्वा शकारस्य वधार्थं सज्जः भवति। सः अन्धकारं गन्तुं भीतः अस्ति। स्वभावतः सामान्यबुद्धिव्यक्तिः।

शर्विलकः

शर्विलकः जात्या ब्राह्मणः शौर्यस्य च मूर्तिः। लक्ष्मी देवी साहसेन निवसति इति सः मन्यते। सः चौर्यकलायां सर्वथा निपुणः अस्ति। सः योगाचार्यनामकस्मात् आचार्यात् चोरीकलाम् अधीतवान्। परन्तु सः व्यावसायिकः चोरः नास्ति। सः चोरीं सत्कार्यं न मन्यते किन्तु स्वस्य दारिद्र्यस्य कारणात्, मदनिकायाः प्रेम्णि फसितस्य च कारणात् सः चोरीं व्यापारं मन्यते। शर्विलकः साहसपूर्णः अस्ति। सः क्रान्तिनायकः कारागारद्वारं भङ्ग्य आर्यकं हरति। प्रासादं प्रविश्य रक्षकं हत्वा आर्यं सिंहासने स्थापयितुं च तस्य कार्यम्। शर्विलकः अपि स्वभावतः सच्चः दृढः मित्रः अस्ति। यदा सः मदनिका, बसन्तसेना च सह गृहात् निर्गच्छति तदा सः अर्यकस्य बन्दीत्वस्य वार्ताम् प्राप्नोति। सः सद्यः अवतरति, आर्यकं मुक्तुं प्रस्थायति च। एवं सति श्अर्विलकोऽपि षड्यंत्रे निपुणः दृश्यते। सः गणिका मदनिकायाः अपि प्रेम करोति। सः अनेकवेषधारणे निपुणः अस्ति, अन्यदेशभाषाभाषणे अपि निपुणः अस्ति।

धूता

धूता चरुदत्तस्य विवाहिता। शूद्रकेन तां स्वभावत: भक्ता दर्शिता। चारुदत्तेन सह सुखदु:खेषु समं तिष्ठति। सा भर्तु: अनुयायी अस्ति। चारुदत्त: तस्या: पति: गणिकाप्रेमित:। एतत् ज्ञात्वा अपि धौतस्य हृदये भर्तु: प्रति निष्ठा सर्वथा न क्षीणा अभवत। यदा सा बसन्तसेनस्य आभूषणं चोरितं इति ज्ञायते तदा सा मातु: गृहात् आभूषणम् आनयति, बसन्तसेनाय दातुं मैत्रेयस्य हस्ते समर्पयति। चारुदुत्तस्य प्रतिष्ठा समाजे न कलङ्किता भवेत् इति सा नित्यं चिन्तिता वर्तते। सामान्यस्त्री इव धूता अपि आभूषणस्य लोभी नास्ति। यदा बसन्तसेन: आभूषणं धूर्तं प्रति प्रेषयति तदा धूत: तत् आर्यपुत्रेण सुखेन दत्तम् अत: मम ग्रहणं न सम्यक् स्यात् इति प्रत्याख्यातं करोति। स्वभावत: धूता उदारा भर्तु: प्रेम्णा च। सा बसन्तसेनं भगिनीं मन्यते, तस्या: कल्याणं च कामयति। धूता उदात्तचरित्रयुक्ता भारतीया स्त्रीरूपेण चित्रिता अस्ति।

मदनिका

मदनिका बसन्तसेनस्य शुभचिन्तक: तस्य प्रिय: च इति चित्रित: अस्ति। उभौ परस्परं बहु प्रेम्णा। बसन्तसेना चरुदत्तप्रेमस्य रहस्यं मदनिकाय कथयति। मदनिक: गुप्तरूपेण शर्विलका प्रेम्णा वर्तते। शर्विलक: केवलं मदनिकां प्रेक्षकाणां कृते उद्धारयितुं चारुदुत्तस्य गृहात् चोरीं करोति। मदनिका स्वभावत: बुद्धिमान् चतुरा च। सा शर्विलाकं सुगृहिणी इव उपदिशति। यदा शर्विलक: स्वमित्रं आर्यकं कारावासात् मुक्तुं इच्छां प्रकटयति तदा मदनिक: तस्य समर्थनं करोति। सा कदापि भर्तु: कर्तव्येषु बाधकत्वं न इच्छति। गणिकत्वेऽपि सा सुहृद्, प्रेमिका च अस्ति।

बौद्ध-भिक्षु-संवाहक:

मृच्छकटिका भिक्षु: बौद्ध भिक्षु: अस्ति। अस्मात् पूर्वं द्यूतसंवाहकत्वेन प्रादुर्भवति। तस्य पूर्णपरिचय: तदा प्रकाशित: यदा स: द्वितीयखण्डे बसन्तसेनेन सह वार्तालापं करोति। पाटलिपुत्रवासी तत्र गृहस्थस्य पुत्र:। देशदर्शने उत्सुक: स: उज्जयिनीम् आगत्य चरुदत्तस्य गृहे कार्यं स्वीकृतवान। प्रारम्भे कला इति मत्वा स: शरीरस्य निपीडनं, मालिशं च शिक्षितवान। पश्चात् एतत् तस्य आजीविकाया: साधनम् अभवत्। यदा चारुदत्त: दरिद्र: अभवत् तदा संवाहक: द्यूतेन जीवनयापनं प्रारभत। एकस्मिन् दिने स: द्यूते सर्वाणि सुवर्णमुद्राणि नष्टवान्, विजयी द्यूतकर्तु: भयात् स: बसन्तसेनस्य गृहे शरणं प्राप्तवान। वसन्तसेन: एव तं हस्तात् मुक्तवान। संन्यासं कृत्वा सम्वाहक: सच्चित्तपस्वीरूपेण अस्माकं पुरत: प्रादुर्भवति, इन्द्रियाणां च पूर्णतया नियन्त्रणं धारयति।

पाठगतप्रश्ना: 11.3

1. चारुदत्तचरिते के के मुख्या: गुणा: सन्ति?

2. वसन्तसेन: केन रूपेण चित्रित:?

टिप्पणी

3. शकारः कीदृशः वर्णः?

4. मदनिकः कः?

5. सञ्चालकः बौद्धभिक्षुः किमर्थं भवति?

11.5 मृच्छकटिकायाः रंगमंचसंभावनाः

मृच्छकटिका संस्कृतनाट्यसाहित्यस्य मनोरञ्जकप्रकरणात्मकरचना अस्ति। शद्राक् इत्यनेन प्रकरणस्य सर्वान् नियमान् कठोररूपेण अनुसृत्य तस्य रचना कृता अस्ति। विषयः सम्पूर्णतया कविस्य कल्पनाया एव निर्मितः अस्ति तथा च शूद्रकः स्वकल्पनाद्वारा कथायाः सामाजिकं राजनैतिकं च आवरणं दातुं सफलतया प्रयतितवान् अस्ति। वस्तुतः सः कथाद्वयं, एकं प्रेमकथा, अपरं राजनैतिककथा, एतादृशेन प्रकारेण बुनितवान् यत् द्वयोः अपि अन्यस्मात् पृथक् न भवितुं शक्यते। अस्मिन् प्रकरणे यादृशाः पात्राणि प्राप्यन्ते ते अन्यस्मिन् संस्कृतनाटके न दृश्यन्ते। सर्वे पात्राणि समाजस्य विभिन्नवर्गाणां प्रतिनिधित्वं कुर्वन्ति। सः प्रकरणे चोरः, जादूगरः, ठगः, गणिका इत्यादीनां निम्नवर्गीयपात्राणां प्रयोगं कृत्वा सामाजिकदृष्टिकोणं स्वीकृतवान् अस्ति। शिक्षितन्यायाधीशात् चण्डालपर्यन्तं गणिकातः आर्यस्त्रीपर्यन्तं च तेन तत्कालीनसमाजस्य उदारनीचपात्रैः अतीव सजीवं वर्णनं कृतम् अस्ति।

मृच्छकटिकायाः मुख्यं सारं शृङ्गारम्। तेन शृङ्गाररूपे वीररसस्य सुन्दरं प्रयोगः कृतः अस्ति। सम्पूर्णः प्रकरणः रोचकघटनाभिः परिपूर्णः अस्ति। अस्य प्रकरणस्य अन्यत् विशिष्टं वैशिष्ट्यम् अस्ति यत् अस्मिन् विभिन्नप्रकारस्य प्राकृतभाषायाः प्रयोगः कृतः अस्ति। अस्मिन् शूद्रकेन प्राकृतभाषायाः सप्तविधाः प्रयोगः कृतः अस्ति। प्राकृतस्य एतावता भाषाणां बोलीनां च प्रयोगः अन्येषु संस्कृतरूपकेषु न दृश्यते। सम्भवतः एतत् एकं कारणं यत् अयं प्रकरणः बहुषु भाषासु बोलीषु च अनुवादितः रोचकरूपेण च क्रीडितः अस्ति। आचार्यभरतेन प्राकृतभाषायाः प्रयोगः समयानुसारं, स्थानं, चरित्रानुसारं च कर्तुं निर्देशः अपि दत्तः अस्ति। शूद्रकः इमां निर्देशं सुन्दरं अनुसृत्य दृश्यते। एवं मृच्छकटिकाप्रकरणे शूद्रकस्य नाट्यशैली अतीव सरल, ललित, कृत्रिमता-रहिता च अस्ति। नाटकस्य संवादाः मार्मिकाः, भावव्यञ्जने सफलाः च सन्ति। संवादशैली नाट्यस्य कृते अपि उपयुक्ता अस्ति। नाट्यसंभावनायाः कारणात् अयं प्रकरणः न केवलं संस्कृतनाट्यसाहित्ये अपितु आधुनिकनाट्यशास्त्रे अपि आकर्षणकेन्द्रं भवति।

शिक्षणपरिणामाः

- शूद्रकस्य कालः षष्ठशताब्दी अस्ति।
- वामनाकृत काव्यलंकारसूत्रे शुद्रकस्य उल्लेखः अस्ति।
- मृच्छकटिका इति शूद्रकेन रचितः प्रकरणः।

- मृच्छकतिकमे प्रेमकथाया: राजनैतिककथाया: च सुन्दर: समन्वय: अस्ति।
- मृच्छकटिकप्रकरणे दश अँका: सन्ति।
- मृच्छकटिका कथा कविना कल्पिता।
- मृच्छकटिकायां चारुदत्त: नायिका, बसन्तसेना नायिका, शकार: प्रतिनायिका।
- बालस्य मृत्तिकाशकाटस्य मध्ये बसन्तसेनस्य सुवर्णस्य आभूषणं स्थापनस्य घटनाया: कारणात् अस्य प्रकरणस्य नाम मृच्छकटिका इति अभवत्।
- मृच्छकटिकायां सप्तप्रकारा: प्राकृतभाषा: प्रयुक्ता: सन्ति।
- मृच्छकटिकाया: मुख्यं सारं शृङ्गारम् अस्ति। शृङ्गारस्य कृते वीररस: अङ्गिराणां रूपेण प्रयुक्त: अस्ति। घटनानुसारं हास्यस्य योजना अपि भवति। अन्ते करुणरसस्य मार्मिक: प्रयोग: अपि दृश्यते।

पाठांतप्रश्ना:

1. मृच्छकटिकाया: मुख्यकथा का अस्ति?
2. शूद्रकस्य विषये किं ज्ञातवान्?
3. मृच्छकटिकायां वर्णितं चरित्रं कथयतु?
4. मृच्छकटिकाया: नाट्यशैल्या: विषये कथयतु?

पाठगत-प्रश्नानि उत्तराणि

11.1

1. मृच्छकटिकस्य निर्माता
2. षष्ठशताब्दी
3. काव्यम्
4. भास:
5. वराहमिहि:

टिप्पणी

11.2

1. दशकृतय:
2. संवाहक:
3. चारुदत्तस्य पत्नी
4. चोर
5. अंक: -3
6. अंक: -9

11.3

1. वीर:, उदार:, दयालु, चतुर:, कुशल:, शिष्ट:, आकर्षक: व्यक्तित्व:।
2. नायिकाया: गुणा:, अप्रतिमशोभा, सुशील:, उदार:, दयालु:, स्नेहपूर्ण:।
3. नायकविरोधी, अभिमानी, वञ्चक, असभ्य, क्रूर, निर्दय।
4. एकस्मिन् दिने द्यूते सर्वं हानि: कृत्वा विजयी द्यूतकर्तृभयात् वसंतसेनं शरणं गच्छति। वसन्तसेन: तं तेषां हस्तात् मुक्तं करोति। एतेन घटनाया: आहत: सञ्चालक: निवृत्तिम् गृह्णाति।